

Bilaga 5.2. Kulturmiljö

Av: Cissela Genetay, Riksantikvarieämbetet

Vad är kulturmiljö?

Kulturmiljö avser hela den av människor påverkade miljön, det vill säga som i varierande grad präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan preciseras och avgränsas till att omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större landskapsavsnitt, en bygd eller en region. Det kan röra sig om intensivt utnyttjade stads- eller industriområden såväl som extensivt påverkade skogs- eller fjälllandskap. Kulturmiljön omfattar inte bara landskapets fysiska innehåll utan även immateriella företeelser som ortnamn eller sägner som är knutna till en plats eller ett område.¹

Kulturmiljöer vid vatten utgörs av en mängd olika typer av lämningar och strukturer som vittnar om hur människan i alla tider nyttjat vattnet. Exempel på sådana miljöer är strandanknutna boplatser, fångstanordningar för fiske eller olika typer av anläggningar där vattnet nyttjats som kraftkälla (t.ex. kvarnar, stampar, sågar, bruk eller elvattenkraftverk). Anläggningarna kan vara uppförda för husbehov eller för industriellt behov.

En kulturmiljö kan också vara en miljö som fortfarande används. Ett exempel på det kan vara småskaliga vattenkraftverk som konverterats till eldrift- och produktion, men som har sitt ursprung i t.ex. tidigare kvarn- eller sågverksamhet och där vattenkraften togs tillvara genom mekaniska anordningar som vattenhjul och där den tidigare verksamheten givit upphov till näraliggande bebyggelse och i många fall hela samhällen, och där fortsatt kontinuitet i verksamheten är en del av kulturmiljöns betydelse. Fortsatt användning stärker möjligheten att förvalta kulturmiljön.

På webbplatsen *Vårda vattendragens kulturarv* finns illustrerade exempel på vattenanknutna kulturmiljöer.² Se även kapitlet om kulturmiljö i rapporten *Kulturmiljöers känslighet*.³

Kunskapsunderlag rörande kulturmiljöer vid vattendrag finns i varierande omfattning hos länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner. Information finns även på länsstyrelsernas (Sveriges länskarta) och Riksantikvarieämbetets

¹ Plattform Kulturhistorisk värdering och urval [Elektronisk resurs] : grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2014, s. 13,

<http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/8235/RA%c3%84%20Plattform%20Kulturhistorisk%20v%c3%a4rdering%20och%20urval%20version%2020150119.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

² Faktablad om vattenanknutna kulturmiljöer, <http://www.vardavattendragen.se/Sv/Pages/default.aspx>.

³ Kulturmiljöers känslighet [Elektronisk resurs] : metod för att bedöma kulturmiljöers känslighet i samband med vattenvårdsåtgärder som innebär fysiska miljöanpassningar vid sjöar och vattendrag, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2019, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1313708/FULLTEXT02.pdf>.

(informationssystemen Fornsök och Bebyggelseregistret) webbplatser, i regionala och lokala kulturmiljöprogram samt i områden som utpekats som kulturmiljöer i översiktsplaner. Även arkivmaterial som äldre lantmäterikartor och domar kan vara viktiga källor till kunskap om kulturmiljöer. Det åligger den sökande att ta fram tillräckliga underlag rörande kulturmiljö inför projektering och anläggande av fiskväg.

Kulturmiljö är ett allmänt intresse

I Sveriges miljömål och vid tillämpning av miljöbalken är kulturmiljön ett allmänt intresse. Enligt miljöbalken ska värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas och således beaktas, t.ex. vid tillståndsärenden. De allmänna hänsynsreglerna samt även andra särskilda hänsynsregler, i t.ex. 11 kap, kan också tillämpas för att beakta eller visa hänsyn till kulturmiljöns intressen. Påverkan på kulturmiljöer behöver redovisas och beaktas vid prövningar, t.ex. vid anläggande av fiskpassagelösningar. Dessa kan behöva lokaliseras och anpassas så att lämplig hänsyn tas till kulturmiljön.

Det övergripande syftet med miljöbalken och Sveriges miljömål är att främja en hållbar utveckling. I propositioner och skrivelse från riksdag och regering framgår att miljömålen ska ge vägledning vid tillämpning av miljöbalken.⁴

Parallellt med miljöbalken gäller kulturmiljölagen som bland annat innehåller bestämmelser om skydd av fornlämningar och byggnadsminnen.

Påverkan på kulturmiljö

Inför val av passagelösning i en kulturmiljö behöver en bedömning göras av hur den tänkta passagen påverkar kulturmiljön och hur pass känslig den är för denna påverkan. Bedömning av en kulturmiljös känslighet utgår från dess kulturhistoriska innehåll och dess samband med omgivande landskap. Med stöd av en sådan känslighetsbedömning tydliggörs hur omfattande anpassning som behövs i det enskilda fallet.

Anpassning (hänsyn) kan bl.a. gälla utformningen av fiskpassagen eller materialval. Men även påverkan under anläggningstiden behöver beaktas. Storskaliga passagelösningar som inlöp eller omlöp innebär ofta en omfattande påverkan på landskapet, t.ex. i form av schaktningar eller sprängningar. Dessa kan även generera omfattande sten- eller jordmassor, vilka behöver hanteras utan att skada kulturmiljön. Ändrade regleringsnivåer och byggande av nya fiskpassager kan påverka fornlämningar. Det kan också innebära ändrade grundvattenförhållanden som kan påverka intilliggande bebyggelse. Även mindre åtgärder i småskaliga kulturmiljöer kan innebära en stor påverkan på den kulturmiljön.

⁴ Riksdagens propositioner 1997/98:45 och 2009/10:155. Regeringens skrivelse *Svenska miljömål visar vägen*, 2013/14:145.

Bedömning av känslighet

I den följande texten sammanfattas centrala delar av rapporten *Kulturmiljöers känslighet*.⁵

Med utgångspunkt i kulturhistoriska aspekter har Riksantikvarieämbetet utvecklat en metod att använda i sammanhang där samlad hänsyn behöver tas till och avvägningar göras rörande kulturmiljö-, vattenvårds- och energiintressena. En förutsättning för användning av metoden är att kompetens inom kulturmiljöområdet gör dessa bedömningar.

Bedömningen av en kulturmiljöes känslighet utgår från följande kriterier; *kulturhistoriskt värde, kulturmiljöns kontext, kulturhistoriskt sammanhang, typ av värde samt typ av påverkan*. Att en miljö har höga kulturhistoriska värden behöver inte betyda att den därför är känslig för påverkan, utan det är det samlade resonemanget kring de ovan nämnda kriterierna som är betydelsefullt för bedömningen av känslighet. Olika kulturmiljöer är olika känsliga för påverkan eftersom deras respektive kulturhistoriska innehåll och belägenhet i landskapet varierar. Därför måste bedömningar vara specifika för varje kulturmiljö och för de åtgärder som föreslås i den miljön.

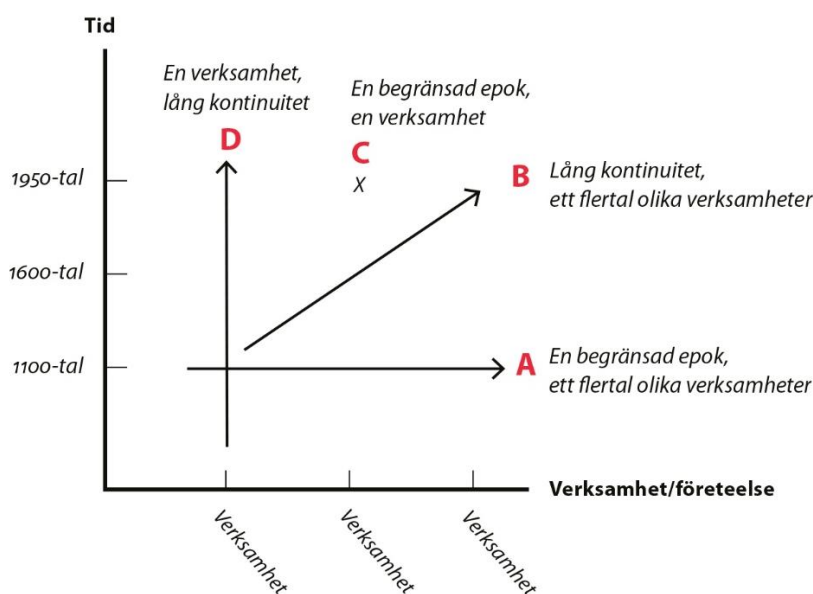
Kulturhistoriskt värde avser de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang.⁶ Vad gäller detta kriterium beskriver inte metoden hur bedömning av dessa går till. Det finns emellertid många framtagna kunskapsunderlag rörande specifika kulturmiljöer där bedömning och gradering av kulturhistoriska värden redan är gjorda och dessa bör vara en utgångspunkt vid bedömning av känslighet.

Kulturmiljöns kontext handlar om att förstå och beskriva kulturmiljön utifrån dess yttre respektive inre förutsättningar. Den yttre kontexten rör de landskapliga förutsättningarna (t.ex. topografi, riktning eller jordarter) och den inre rör förutsättningarna i kulturmiljön i sig (beståndsdelar, strukturer och samband). Den yttre kontexten är ofta en del av förklaringen till varför kulturmiljön ser ut som den gör. Vidare kan de landskapliga förutsättningarna vara avgörande för hur åtgärder kan utformas och hur de påverkar kulturmiljön. Det är därför viktigt att växla mellan den inre och yttre kontexten och det kan göras med stöd av tre tänkta skalnivåer: övergripande beskrivning av vattendraget, miljöbeskrivning och beståndsdel.

Kulturhistoriskt sammanhang är ett visst identifierat och avgränsat historiskt utvecklingsförlopp med ingående verksamheter eller aktiviteter som på olika sätt haft en präglade inverkan på en viss kulturmiljö (Figur 1). Beroende på vilket kulturhistoriskt sammanhang som finns att förhålla sig till kan en miljö vara olika känslig för påverkan.

⁵ *Kulturmiljöers känslighet [Elektronisk resurs] : metod för att bedöma kulturmiljöers känslighet i samband med vattenvårdsåtgärder som innebär fysiska miljöanpassningar vid sjöar och vattendrag*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2019, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1313708/FULLTEXT02.pdf>.

⁶ *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval [Elektronisk resurs] : grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2014, s. 12, <http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/8235/RA%c3%84%20Plattform%20Kulturhistorisk%20v%c3%a4rdering%20och%20urval%20version%2020150119.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Figur 1. Illustrerar hur en kulturmiljö kan ha präglats på olika sätt under olika tidsperioder samt av olika verksamheter (RAÄ 2019).

Typ av värde handlar om de kulturhistoriska värden som tillskrivits kulturmiljön berör *dolda* (eller på annat sätt svårtydda) alternativt *synliga* (eller på annat sätt upplevelsemässigt tydliga) beståndsdelar, strukturer eller egenskaper.

Typ av påverkan innebär en bedömning av hur en kulturmiljö påverkas av åtgärder. För att kunna göra denna bedömning måste *typen av åtgärd* vara känd (dock inte dess utformning). Därefter analyseras *hur mycket, på vilka sätt, och för hur lång tid* åtgärden kommer att inverka på miljön.

Principskiss – anpassning av åtgärder

Efter att ha bedömt kulturmiljöns kulturhistoriska värde och känslighet i förhållande till de åtgärder som föreslås och vilken påverkan dessa kommer att få, kan ett samlat resonemang angående åtgärdernas anpassning föras med stöd i principskissen nedan i Figur 2.

Principskissen har två sammanslagna skalor. Den vertikala axeln betecknar graden av kulturhistoriskt värde och den horisontella graden av känslighet. Graderingen av det kulturhistoriska värdet handlar om hur väl beståndsdelar, strukturer och egenskaper återspeglar det kulturhistoriska sammanhang som avgränsats. De olika graderna av anpassning anger endast kraven (ur kulturmiljösynpunkt) på anpassning, inte hur den ska göras. Lösningarna i olika fall kan därför se olika ut beroende på graderingen av kulturmiljöns kulturhistoriska värde respektive dess känslighet i förhållande till föreslagna åtgärder. Situationsspecifika och sakområdesgemensamma bedömningar och dialoger (gärna på plats) i ett tidigt skede är här av stor vikt. Eftersom denna lokalisering- och anpassningsdiskussion vad gäller kulturmiljöns intressen bör föras på ett tidigt stadium inför en ansökan om att miljöanpassa en vattenkraftanläggning bör även valet av lösning och den särskilda

anpassningen till kulturmiljön vara både inarbetat och integrerat i det underlag som sedan presenteras vid samråd, ansökan till domstol etc.

Principskissen kan vara ett sätt att kommunicera resultatet av bedömningen av hur långt en åtgärd behöver anpassas.

Mycket högt kulturhistoriskt värde	Särskild anpassning av åtgärder	Långtgående anpassning av åtgärder	Mycket långtgående anpassning av åtgärder	Inga åtgärder eller extrem anpassning av åtgärder
Högt kulturhistoriskt värde	Anpassning av åtgärder	Särskild anpassning av åtgärder	Långtgående anpassning av åtgärder	Mycket långtgående anpassning av åtgärder
Kulturhistoriskt värde	Viss anpassning av åtgärder	Anpassning av åtgärder	Särskild anpassning av åtgärder	Långtgående anpassning av åtgärder
Visst kulturhistoriskt värde	Ingen eller obetydlig anpassning av åtgärder	Viss anpassning av åtgärder	Anpassning av åtgärder	Särskild anpassning av åtgärder
	Låg känslighet	Känslighet	Hög känslighet	Mycket hög känslighet

Principskissen kan fungera som ansats för att bedöma hur långt en åtgärd behöver anpassas.

Figur 2. Principskiss som kan fungera som en ansats för att bedöma hur långt en åtgärd behöver anpassas (RAÄ 2019).

Kriterierna och figurerna förklaras närmare i rapporten *Kulturmiljöers känslighet* (RAÄ 2019). I den finns också flera fiktiva exempel på bedömningar gjorda med utgångspunkt i kriterierna samt resonemang kring känslighet, påverkan och anpassning av åtgärder.